

Олеся Кудря

КУДРЯ Олеся Володимирівна — аспірантка кафедри історії та теорії культури Харківської державної академії культури. Сфера наукових інтересів — філософія культури та філософія науки.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НООСФЕРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В.ВЕРНАДСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

Творчий спадок В.Вернадського базується на синтезі загальнолюдських і загальнокосмічних аспектів. Вивчаючи наукові проблеми і час від часу висловлюючи неприхильність до узагальнень та прагнення до емпіризму, В.Вернадський, попри це, демонстрував блискучі здібності бачити саме загальне, підноситись до рівня широко наукових і філософських узагальнень, що безперечно, дозволяє віднести В.Вернадського до визначних культурологів ХХ століття. Безперечно, останнім часом для людства стає досить актуальною проблема духовної культури, особливо це підтверджується історичними подіями ХХ століття. Технічний екстремізм призводить до втрати духовних цінностей, етико-естетичних орієнтирів, здатності самоусвідомлення та знаходження людиною власного місця у житті. Ці факти культурної кризи людства передбачав та осмислював український академік В.Вернадський ще на початку ХХ століття. Пророцькі думки вченого стосовно майбутнього розвитку духовної культури людства стають все більш актуальними наприкінці другого тисячоліття.

Людство, знаходячись у культурній кризі, перекреслює свої наукові досягнення в опануванні світу, використовує науку для постійного вдосконалення засобів знищення людини та проводить злочинні експерименти над життям особистості

© О.Кудря, 2008

та життям всієї планети. Таким чином, людина, що є вінцем творіння природи, зможе здійснити перехід від світу біосфери до ноосфери лише за допомогою культури, побудованої на загальнолюдських моральних нормах і цінностях життя.

Актуальним є вивчення культурологічних аспектів вчення про ноосферу В.Вернадського. Цій темі присвячені наступні праці.

Г.Гребеньков [8] дослідив методологічне значення ноосфери в формуванні культури, акцентуючи увагу на відповідній регламентації у вчинках людини та висловив думку, що ноосфера виникає там, де людина забезпечує коеволюцію з біосферою. А.Отіна [12] наголосила на необхідності вивчення та осмисленні в культурології потенціалу концепції ноосфери, дослідила етичні виміри концепції ноосфери В.Вернадського, ідеї гармонізації інтелектуального простору, гуманізації предметної діяльності. В.Павлік [13] акцентував увагу на актуальності постаті В.Вернадського, що саме зараз у час системних протиріч розвитку реконструкція генезису ідей вченого надає можливість зрозуміти головні чинники глобальних проблем сучасності. В.Барякін [3] оцінює підхід В.Вернадського до розуміння генезису ноосфери як раціоналістичний, гуманістичний і оптимістичний, хоча і звертає увагу на попередження вченого про можливі негативні глобальні явища в ході соціоприродної взаємодії. Дослідник робить висновок, що ідеї В.Вернадського щодо ноосфери спираються на глобальне і моральне вдосконалення людства, на його соціальне і духовне єднання із збереженням єдиної людської особистості в ноосфері, на організацію і впорядкування на рівнях «індивід — суспільство — людство» глобальної людської діяльності, спрямованої на підтримання організованості біосфери.

Ю.Олейніков [11], К.Ситник [15] звертають увагу на оптимізм В.Вернадського щодо перспективи розвитку людства, хоча вони відзначають, що В.Вернадський передба-

чував можливі труднощі, котрі зі збільшенням масштабу та інтенсивності людської діяльності можуть перетворитися на загальнолюдські, глобальні, підкреслюючи важливу думку В.Вернадського про те, що людина, перетворюючи біосферу у своїх інтересах, створюючи ноосферу, має турбуватися про збереження біоконстант, що антропогенна зміна біосфери можлива лише в рамках цих біоконстант. Безумовно, потребують подальшого вивчення культурологічні аспекти ноосферної концепції В.Вернадського, які недостатньо досліджені в науковій літературі.

Мета нашої статті дослідити культурологічні виміри ноосферної концепції В.Вернадського в контексті сучасності. Останнім часом в осмисленні проблеми ноосфери особливого значення набули соціально-моральні аспекти. В.Вернадський звертався до них. Ось, приміром, теза В.Вернадського у листі до І.Гревса від 13 березня 1937 року: «етика може розглядатися ...з т.з. правильного життя в ноосфері... і в іншому аспекті — морального життя вченого. Ця особиста етика — при визначенні ноосфери — здобуває вельми глибоку і широку базу» [10, с.286]. У цій тезі знайшли відбиття два рівні і два напрями моральних відносин у ноосфері: перший рівень і перший напрям — глобальний, пов'язаний з організацією «правильного життя» людства; другий рівень і другий напрям — локальний, пов'язаний з «особистою етикою» вченого, але будемо брати ширше (і це відповідає позиції В.Вернадського) — кожної людини ноосфери. Його концепція біосфери, що стала ключовою для сучасного природознавства, концепція переходу біосфери в ноосферу, безперечно, містить у собі істотний компонент моральності.

Стає цілком очевидним, що, не пізнавши організації біосфери і не навчившись її берегти та екологічно грамотно взаємодіяти з нею, ми приречені на неминучу загибель. Саме тут, знаходиться джерело актуалізації моральних аспектів взаємодії людини і природи, а водночас і розширення

дослідницької ниви сучасної етики. Знаходить підтвердження теза В.Вернадського про залежність «правильного життя в ноосфері» від рівня наукового аналізу, розвитку наукового пізнання.

В.Вернадський розумів, що досягнення ноосферного стану життя людства — шлях дуже нелегкий. Вчений вважав за необхідне для досягнення повноти, істинно культурного мислення вивчення й використання у житті людства досвіду попередніх поколінь [2, с.133]. Він розглядав діяльність науковця як розробку та вдосконалення ідей попередніх вчених. У зв'язку з цим вчений зазначав, що певне коло ідей існує з глибокої давнини та впродовж поколінь розробляється й стає ґрунтом наукової, суспільної, художньої думки [2, с.133]. Таким чином, він утверджує примат культурно-історичного досвіду над власне науковою діяльністю. Ця теза великого науковця дуже важлива для розуміння розвитку світового культурного процесу. Культурно-історичний досвід В.Вернадський сприймав не лише у межах раціональної наукової думки, а й у контексті багатого спектру людського культурного досвіду, в якому важливе місце належить і почуттям особистості [1, с.7]. Як зазначає Р.Баландін, В.Вернадський вважав рівноправними частинами внутрішнього «я» і розум, і почуття. Ці частини невідривно пов'язані одна з одною і забезпечують повне пізнання світу людиною [2, с.92].

У своєму творі «Наукова думка як планетне явище» науковець підкреслює роль мистецтва та духовної культури у процесі самоусвідомлення. «Мистецтво виступає, по-перше, як засіб пізнання задуму особистості творця, стимулює появу власної думки на тему твору, відкриває шляхи чуттєвого пізнання світу; по-друге, мистецтво є соціальним явищем, що зберігає духовний досвід певних поколінь» [4, с.124]. Отже, В.Вернадський вважав, що художнє сприйняття світу є стимулятором наукової діяльності. Науковець підкреслює необхідність чуттєвого підходу творчо обдарованого вченого-

раціоналіста. Такі думки про культурологічне підґрунтя науки були пророчими, оскільки майже через сто років перед комп'ютеризованою наукою постане проблема вибору між «електронним» науковцем та науковцем як культурно творчою особистістю.

Лише творчо мисляча особистість спроможна досягнути сенсбуття, проблеми життя і смерті. Людина, за В.Вернадським, має усвідомити сенс зміни життя і смерті, тобто вона повинна по-філософському дивитися на навколишній світ. Ця якість особливо важлива для науковця, що створює нові умови життя. Він як особистість є не лише вузько освіченою людиною, а виступає, з точки зору автора вчення про ноосферу, універсальною особистістю, тобто культурно сформованим повноцінним членом суспільства ноосфери. Означені вище якості людини є оптимальним для неї як творця ноосфери. Як частково зазначалось вище, людська особистість повинна мати досконалий духовний світ, чисті почуття, велике прагнення пізнати рідну Землю та створити щасливе життя у створеному нею світі ноосфери. Таким чином, феномен людини, завдяки своїм розумовим та чуттєвим здібностям, набула функцій світобудовного начала. Отже, можна зробити висновок, що особистість людини, як «головна енергетична одиниця ноосфери», є не лише організатором світового культурного процесу, а й будівником цивілізації. Остання, за В.Вернадським, виступає результатом співвідношень ноосфери та біосфери. Утворення ноосферної цивілізації академік ставив у залежність від культурного розвитку суспільства і особистості. Він зазначав, що людська цивілізація була створена не в процесі природного відбору та не під впливом географічного детермінізму, а є продуктом впливу розумної діяльності людства на природну сферу Землі [7, с.8]. Отже, з ноосферної концепції В.Вернадського можна вивести методологічний закон: рівень та стан людської цивілізації прямо пропорційні культурно-етичному ставленню людства

до живої планети. Це положення є доволі актуальним в умовах глобалізації життя та світових проблем: екологічних, війни і миру, енергетичних, демографічних.

Отже, підсумуємо вище означені думки В.Вернадського.

По-перше, культура — безпосередньо творче поєднання почуттів та розуму особистостей людини, її самоусвідомлення у зовнішньому світі, сприйняття історичного досвіду та власноручне накопичування цього досвіду для подальших поколінь засобами мистецтва та національних етико-естетичних традицій. Процес культурного самореформування, що полягає в опануванні негативних афектів людської душі, є ідеальною ланкою між світовим культурним процесом та світовим цивілізаційним процесом. Бо саме на цій стадії людина починає активно реформувати свій внутрішній світ, своє «я» як енергетичну одиницю цивілізаційного процесу.

По-друге, цивілізація виступає як взаємодія біосфери планети та ноосфери людства. Від оптимального сполучення цих сутностей залежить результат майбутнього розвитку людини, створеною нею культури, науки, техніки, в цілому життя планети Земля.

Таким чином, культура є потенційною енергією людської особистості як формуючого планетарного феномена, а цивілізація, у свою чергу, знаходиться у безпосередній залежності від стану культури [14, с.248]. Культура виступає засобом опанування людством простору нашої планети та головною умовою створення високо розвинутої цивілізації.

Усвідомлення необхідності підкорення науково-технічного прогресу гуманістичним цілям — характерна риса світогляду В.Вернадського. Ноосфера, за В.Вернадським, несумісна з антропогенною деградацією, а культура повинна виконувати регулятивну функцію співіснування природи та суспільства.

В.Вернадський пише: «Змінена культурою земна поверхня не є чимось чужим природі. Крім самого фактору адаптації до природних процесів, культура означає творчу роль розу-

му, тобто ціленаправлену діяльність людей в освоєнні та перетворенні оточуючого простору в інтересах розвитку всього всесвіту» [4, с.22]. Цікаві думки В.Вернадського про майбутнє людства в інтересах гармонії Всесвіту. Розмірковуючи про «моноліт життя», тобто про «живу речовину» як про певну цілісну систему, що існує і розвивається поза власними законами, він приходить до висновку: «людство у своєму житті стало єдиним цілим». [4, с.210]. І сьогодні ми розуміємо: без створення єдиної світової культури, що об'єднує людство в систему, яка взаємодіє з біосферою як одне ціле, неможливо з впевненістю говорити про ноосферу.

Упродовж всієї наукової діяльності В.Вернадський усвідомлював загрозу того, що людина здатна нерозумно використовувати досягнення науки та техніки, і це може привести до зруйнування біосфери та самоліквідації людини. Він застерігав від необдуманих дій: «Ми підходимо до великого перевороту в житті людства... недалеко той час, коли людина оволодіє атомною енергією... Чи зуміє вона скористатися цією силою, направити її на добро, а не на самознищення? Чи доросла вона до уміння використовувати ту силу, котру дає їй наука?» [5, с. 321]. Людина повинна продумувати свої дії та приступати до реалізації проектів, сприяючих розвитку біосфери. В.Вернадський відстоював ідею еволюції біосфери та її гармонічного розвитку, що в цілому відповідає сучасним уявленням про єдність людини з природою та про направленість її культурної та всієї практичної діяльності не на експлуатацію природи, і навіть не на збереження в первозданному вигляді, а на її розвиток і окультурення, здатних сприяти розвитку суспільства.

В.Вернадський переймався проблемою усвідомлення людством самого себе як космічного суб'єкта. Розглядаючи людство як генетичну причину створення і функціонування ноосфери, вчений приділяв увагу і ролі окремої особистості в геологічному процесі. Він високо цінував наукову творчість

людини, яка створює ноосферне багатство планети і вважав, що прогрес людства можливий тільки в тому випадку, коли кожен індивід буде працювати над удосконаленням своєї душі. На думку В.Вернадського, людина постійно повинна відчувати і усвідомлювати свою приналежність до людства, яке виступає в аналізуючому вченні як сукупна соціокультурна цільність. В.Вернадський намагається гармонічно поєднати емпіричне (природне) та моральне (особистісне) в індивіді, визначити місце людини в майбутньому. Пророчес звучать його слова про те, що глобальна значимість людства робить кожну особистість морально відповідальною за долю майбутнього всіх людей. Саме з цього витікає наукова деонтологія, базована на гуманізмі. «Сьогодні, єдиний шлях збереження людини в біосфері, — відмічає М.Моїсеєв, — це шлях коеволюції, тобто такої зміни образу життя людей, котрий улагоджував би їх потреби з можливостями збереження біосфери в процесі культурної еволюції» [9, с.11].

Зміна культурою земної поверхні є природним процесом, закономірним проявом життя. Наука зіткнулася з новим фактором — свідомою діяльністю людини, яка має складний суперечливий зміст. В.Вернадський зазначає: «Головна робота проводиться людиною свідомо, але процес створення нового в природі не був свідомим. В цьому, зберігаючому суперечливому стані здійснюється подальше посилення впливу людини на геохімічні процеси. Сила, котра примушує іншим шляхом рухати геохімічні планетні процеси, є стихійною, і тому, проявляється в своїх ефектах поза свідомістю людини, яка здатна порушити природні можливості природи, порушити порядок природи, її рівновагу» [4, с.210]. Вчений наголошує, що культура людства у його історичному розвитку є природно-історичним проявом життя на планеті з дуже складною системою протиріч, коли існує тенденція швидкого досягнення прогресу, але потім можливий такий же спад. Вивчення історії переконує нас, що зв'язок науково-

технічного прогресу з розвитком людського суспільства в цілому явище складне, і що немає ніякої можливості підвести історію під формулу лінійного прогресу. Але реальним є також і те, що розвиток людства, незважаючи на протиріччя його свідомості, утворює нові можливості. Наукова думка як прояв живої речовини не може мати зворотного руху, якщо світорозуміння людини підпорядковане гуманним ідеалам культури. Вона перетворюється на планетарне явище та набуває всесвітньо-історичного характеру. Сам процес утворення єдиної всесвітньої культури, який органічно охоплює все людство, почався тільки тоді, коли наукові знання набули своєї сучасної форми, або всесвітності.

Зміст категорії ноосфери, що це лише сфера розуму, суперечить ідеї В.Вернадського [8, с.47]. Відомо, що саме поняття «ноосфера» В.Вернадському не належить. Точного визначення цього терміну в роботах вченого не існує. Ноосфера це не просто частина біосфери, яка змінюється під впливом людини і перетворюється. В.Вернадський неодноразово писав про те, що улагоджений з природою розвиток суспільства не є автоматичним продовженням логіки розвитку самої природи. Він потребує спеціальної організації суспільства, створення соціокультурних структур, котрі будуть здатні забезпечити сумісний улагоджений розвиток природи і суспільства, в якому не природа, а людина буде задавати параметри сумісного співіснування.

На наш погляд, це перш за все, чітке усвідомлення значення окремих конкретно-наукових істин та установок і абсолютного значення загальнолюдських культурних цінностей. В.Вернадський говорить про параметри співіснування природи та людини: якщо до появи людини розумної біосфера існувала, і в ній не потребувала, то людина без біосфери існувати не може. Отже, входячи до біосфери в якості носія розуму, людина потребує певної регламентації в своїх вчинках, відповідних обмежень. А вони, згідно з В.Вернадським,

знаходяться в сфері етики. Якщо етику розуміти в якості сукупності ідеальних за своєю природою регуляторів, тобто культурних цінностей, які виконують функцію спеціальної організації суспільства, то ноосфера повинна існувати як певне соціокультурне середовище, у якому головним стержнем є етика.

Методологічною посилкою, безпосередньо пов'язаною з поняттям культури як системи загальнолюдських цінностей, може бути розуміння цивілізації, як продукту людського розуму, а не продукту ноосфери. Ноосфера виникає і існує там, де людина забезпечує коеволюцію з біосферою. Будучи лише продуктом розуму, цивілізація не може бути культурною, ноосферою, адже суспільство ноосфери — цілісне утворення, яке потребує «нової моральності», нової переоцінки цінностей [8, с.47].

Людина не повинна відчувати відчуження у ставленні до середовища свого існування. Критерій розумності будь-якої ідеї, її лакмусовим папірцем, що визначає культурологічну сутність явища, на думку мислителя, є гуманізм. Усвідомлюючи величезну відповідальність людини, коли вона вперше стає «величезною геологічною силою», В.Вернадський оптимістично оцінює інтелектуальний та моральний потенціал людства, який є носієм загальнолюдських цінностей [8, с.47]. За твердженням В.Вернадського, людство у ХХ ст. доросло до усвідомлення власної відповідальності перед природою, і тому відмова або відчуження від цієї відповідальності тепер уже є свідомим злочином. У цьому і полягає сутність «екологічного імперативу». Перед кожним тепер стоїть вибір між майбутнім, життям та загибеллю планети і земної культури. Ніколи раніше зобов'язання перед потомками не мали таких вселенських масштабів. Уперше перед людством гостро постає проблема об'єднання, культурного діалогу між народами, етносами, регіонами.

Заклик вченого «не зловживати своїм розумом і своєю працею на самознищення» направлений до людини розумної, як носія загальнолюдських культурних цінностей.

Утвердження нового статусу науки на Землі, на думку В.Вернадського, — єдиний спосіб збереження та розвитку земної цивілізації у всій її інтелектуальній повноті. Мова йде в даному випадку про екологізацію науки, тобто про визволення наукового знання від короткочасової користі, від потребницької спрямованості у діяльності людини і суспільства.

В.Вернадський звертає увагу на гуманістичний зміст науки, її роль у вирішенні питань людства, на проблемі моральнісного аспекту науки, згідно з яким учений несе відповідальність за долю свого відкриття.

Звернення до позанаукових форм духовної культури в пізнанні світу що, на думку В. Вернадського, забезпечує науці цілісне сприйняття світу, в якому є місце і науковому пошукові, і індивідуальним роздумам, і втіленню свого «Я». Обравши синтетичний підхід до аналізу дійсності В.Вернадський не зупиняється в цьому синтезі навіть перед межами науки, а йде далі, визнаючи величезну роль позанаукових способів досягнення світу.

Отже, майбутнє за людиною, котра стане мірою екологічності, мірою гуманного ставлення до планетної екосистеми та до населеного космосу. Таким чином у ході формування локального, регіонального, глобального векторів генезису людини додаються ще один — космічний, до вектора матеріального — духовний, до вектора дисгармонії у системі «людина — природа» — вектор гармонії.

Біохімічне бачення ноосфери В. Вернадським пов'язане, передусім, з обґрунтуванням ним природно стихійних тенденцій у геологічній історії Землі, які сприяють виникненню матеріальних і духовних передумов формування ноосфери як космічного явища. Усвідомлюючи масштабність і водночас обмеженість таких уявлень, В. Вернадський доходить до висновку, що розв'язання проблем ноосферизації слід шукати у філософсько-етичній сфері.

Одне з найважливіших досягнень В. Вернадського у цій галузі — постановка проблеми морального вдосконалення особистості в локальних і глобальних умовах. Якщо перша частина її вже починає ґрунтовно пророблятися в наші дні, то друга, яка стосується вдосконалення людства як глобального агента біосфери, залишається лише позначеною.

Література

1. Аксёнов Г.П. Личность есть драгоценнейшая, величайшая ценность — М.: Знание, 1990.
2. Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. — М.: Знание, 1988.
3. Барякін В. В.І.Вернадський про ноосферу. Напрями сучасного дослідження // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 3.
4. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1991.
5. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. — М.: Сов.Россия, 1989.
6. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988.
7. Воронин Д. Судьба неправильного открытия // Литературная газета. — 1999. — № 39.
8. Гребеньков Г.В., Стасевич В.П. Методогическое значение учения о ноосфере в формировании идеи культуры // Творча спадщина В.І. Вернадського і сучасність. — Донецьк: ДонНТУ, 2003.
9. Моисеев Н.Н. Вернадский и современность // Вопросы философии. — 1994. — № 4.
10. Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский. — М.: Наука, 1982.
11. Олейников Ю.В. В.И. Вернадский и глобальные проблемы современности // Философские науки. — 1988. — № 3.
12. Отина А.Е. Этика В.И.Вернадского. Экология науки // Творча спадщина В.І. Вернадського і сучасність. — Донецьк: ДонНТУ, 2003.
13. Павлік В. Природно-історичні ідеї академіка В.І.Вернадського // Пам'ять століть. — 2005. — № 6.
14. Семенова С. Духовный материк В.И. Вернадского // Молодая гвардия. — 1996. — № 8.
15. Ситник К. Ноосфера: міфі та реальність // Вісник Нац. АН України. — 2003. — № 10.

Надійшла до редакції 21.04.2008 р.